

Саркулова С.Д. *1

¹ PhD доктор Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Қазақстан, Алматы, E-mail: (sarkulova_84@mail.ru)
<https://orcid.org/0009-0001-3425-4047>

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ МӘДЕНИЕТІНДЕ САЛ-СЕРІЛЕРДЕН БАСТАУ АЛҒАН ТЕАТР ТАРИХЫ

Аңдатпа

Қазақ халқының мәдениетінде музыканың өзіндік ерекше орын алатынын барлығымыз білеміз. Музыка қазақтардың дүниетанымының ерекше түрі ғана емес, ол өзінің функционалдылығында қаншалықты қасиетті болса, ол сондай-ақ қоғамдық өмірдің белгілі бір реттеушісі бола білді.

Қазақстандық қоғамның қалыптасуы мен даму процесін түсінуде ұлттық мәдениетті одан әрі дамыту, оның теориялық атап айтсақ тарихи, мәдениеттанулық талдау негіздерін әзірлеу өте маңызды. Кез-келген қоғамның анықтаушы сипаты - бұл қоғамдық қатынастардың жиынтығы ғана емес, сонымен бірге оның рухани мәдениетінің ерекшелігінде. Ал оның негізі өнердің тарихи және эстетикалық категориялары болып табылады. Бұл тұрғыда театр әр түрлі өнер түрлерін синтездейтін мәдениеттің эпицентрі болып табылады, олардың әрқайсысы белгілі бір тілде сөйлейді және өзіне ғана тән экспрессивті құралдарға ие болады.

Қазақ халқының мәдениеті мен өнері ғасырлар бойы қалыптасып, бай мұраға ие болды. Бұл мұраның ішінде сал-серілер дәстүрі ерекше орын алады, себебі олар қазақтың музыкалық театрының дамуына негіз болды.

Тұрақты көшпенділік жағдайында ауызша-поэтикалық және музыкалық дәстүрді ұстаушылардың шығармашылығында қазақ театр өнері қалыптасып, барынша толық көрінді деп санаймыз. Олардың шығармашылығы қазақ театр өнерінің негізгі ерекшеліктерін өзіне шоғырландырған халық өнерінің өзіндік шыңы және қазіргі заманғы театрдың бастауы болды.

Кілт сөздер: Музыка, театр, ақын, өнер, мәдениет, тарих, дәстүр, халық, қоғам.

Саркулова С.Д. *1

¹ PhD доктор, Казахский национальный женский педагогический университет,
Казахстан, Алматы, E-mail: (sarkulova_84@mail.ru)
<https://orcid.org/0009-0001-3425-4047>

ТВОРЧЕСТВО САЛ-СЕРИ КАК ЧАСТЬ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ТЕАТРА В КУЛЬТУРЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аннотация

Все мы знаем, что музыка занимает особое место в культуре казахского народа. Музыка-это не только особый тип мировоззрения казахов, но и тот факт, что она настолько священна в своей функциональности, насколько это возможно, она также стала определенным регулятором общественной жизни.

В понимании процесса становления и развития казахстанского общества очень важно дальнейшее развитие национальной культуры, разработка основ ее теоретического, исторического а также культурологического анализа. Определяющей характеристикой любого общества является не только совокупность общественных отношений, но и специфика его духовной культуры. А его основой являются исторические и эстетические категории искусства. В этом смысле театр является эпицентром культуры, синтезирующей

различные виды искусства, каждый из которых говорит на определенном языке и обладает уникальными выразительными средствами.

Культура и искусство казахского народа сформировались на протяжении веков и получили богатое наследие. Среди этого наследия особое место занимают традиции сал-серы, так как они послужили основой для развития казахского музыкального театра.

Мы считаем, что в условиях постоянного кочевничества в творчестве носителей устно-поэтических и музыкальных традиций сформировалось и наиболее полно проявилось казахское театральное искусство. Их творчество стало своеобразной вершиной народного искусства и началом современного театра, в котором были сконцентрированы основные черты казахского театрального искусства.

Ключевые слова: Музыка, театр, акын, искусства, культура, история, традиция, народ, общество.

Sarkulova S. *¹

¹ PhD Doctor, Kazakh National Women's Teacher Training University,
Kazakhstan, Almaty, E-mail: (sarkulova_84@mail.ru)
<https://orcid.org/0009-0001-3425-4047>

THE WORK OF SAL-SERI AS PART OF THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THEATER IN THE CULTURE OF THE KAZAKH PEOPLE

Abstract

We all know that music occupies a special place in the culture of the Kazakh people. Music is not only a special type of Kazakh worldview, but also the fact that it is as sacred in its functionality as possible, it has also become a certain regulator of social life.

In understanding the process of formation and development of Kazakh society, it is very important to further develop national culture, develop the foundations of its theoretical, historical and cultural analysis. The defining characteristic of any society is not only the totality of social relations, but also the specifics of its spiritual culture. And its basis is the historical and aesthetic categories of art. In this sense, the theater is the epicenter of culture, synthesizing various types of art, each of which speaks a specific language and has unique expressive means.

The culture and art of the Kazakh people have been formed over the centuries and have received a rich heritage. Among this heritage, the traditions of sal-sera occupy a special place, as they served as the basis for the development of the Kazakh musical theater.

We believe that in the conditions of constant nomadism, Kazakh theatrical art was formed and most fully manifested in the works of speakers of oral, poetic and musical traditions. Their work became a kind of peak of folk art and the beginning of modern theater, which concentrated the main features of Kazakh theatrical art.

Keywords: Music, theater, akyn, arts, culture, history, tradition, people, society.

Кіріспе. Қазақ елінің қалыптасуы мен даму процесін түсінуде ұлттық мәдениетті одан әрі дамыту, оның теориялық атап айтсақ тарихи, мәдениеттанулық тұрғыдан талдау негіздерін әзірлеу өте маңызды. Қай қоғамды алсаң да оның анықтаушы сипаты - қоғамдық қатынастардың жиынтығы ғана емес, сонымен бірге оның рухани мәдениетінің ерекшелігінде екеніне көз жүгіртеміз. Бұл тұрғыдан қарайтын болсақ театр әр түрлі өнер түрлерін синтездейтін мәдениеттің орталығы болып табылады. Олардың әрқайсысы белгілі бір тілде сөйлейді және өзіне ғана тән экспрессивті құралдарға ие болады.

Айта кету керек, бүгінгі таңда қазақ тарихы мен мәдениеттануында театр өнерінің ұлттық құндылығы мәселесі толыққанды зерттеле қойған жоқ. Қазақ мәдениетін зерделеп, қазақ театр өнерінің құбылысын түсіндіруде тарихшылар, мәдениеттанушылар өнертанушылар, театртанушылар зерттеудің әр-түрлі әдістерін қолдана отырып, өзіндік ерекшеліктермен түсінуге тырысты.

Қазақ даласындағы музыкалық театрдың пайда болу алғы шарттары мен оның тарихын зерттеу қазақ мәдениетін, өнерін және тарихын таныстырудың тиімді құралы болып табылады. Бұл, өз кезегінде, ұлттық болмысты нығайтуға және мәдени сананы дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар қазақ музыкалық театрының тарихы, сал-серілердің дәстүрлері мен өнері арқылы, қазақ халқының тарихын, әлеуметтік-экономикалық жағдайларын, мәдени өзгерістерін зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеулер қазақ қоғамының дамуындағы маңызды кезеңдерді түсінуге көмектеседі.

Мақсаты мен міндеттері: Бұл зерттеудің мақсаты – тарихи және мәдени талдау тұрғысынан дәстүрлі қоғамда орын алған тұтас мәдени үдеріс контекстінде қазақ даласындағы сал-серілерден бастау алған музыкалық театр тарихының генезисі мен формалары туралы тұтас түсінік қалыптастыру. Қазақ даласындағы театр өнерінің тарихын сал-серілердің музыкалық және ауызша-поэтикалық дәстүрін жеткізушілердің шығармашылық қызметінің мәдени феноменін қарастыру. Қазақ музыкалық театрының дамуын, оның сал-серілердің дәстүрлерімен байланысын зерттеу арқылы қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық жағдайларын, мәдени өзгерістерін және тарихи кезеңдерін түсіну. Бұл міндет қазақ халқының тарихындағы маңызды оқиғаларды, дәстүрлер мен өзгерістерді анықтауға көмектеседі.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Аталған мақаланы жазу барысында негізінен мұрағат қорларының құжаттарын, арнайы оқулықтар, ғылыми зерттеулік жинақтар пайдаланылды. Зерттеу барысында деректерді пайдаланып, ғылыми айналымға ұсыну бойынша отандық және шетелдік архив құжаттарымен жұмыс жүргізіліп, саралау, талдау және қорыту, тарихи-салыстырмалы, жүйелік-құрылымдық, теориялық таным, модельдеу мен типтендіру сияқты жалпы ғылыми, философиялық, әлеуметтанушылық, тарихи зерттеу тәсілдері қолданылды.

Талқылау. Сал-серілер туралы алғашқы ғылыми сілтемелердің бірін А.В. Затаевичтен "500 қазақ әндері мен күйлерінен" табуға болады. А. Жұбанов Сал-серілер туралы айта отырып, өте сыйымды және дәл сипаттама берді, ол оны үнемі "дала актері" деп түсіндіріп, олардың нағыз "өнер адамдары" екенін және бүкіл өмірін "сахнада сезінгенін" жазады [1,б.137]. Сал мен серінің шығу тегі М. Гамарник пен А. Мұхамбетованың "Қазақ қоғамындағы сал мен серінің генезисі мен функциялары" атты мақаласында өте сенімді және егжей-тегжейлі зерттелген, онда олар сал мен серінің "дәстүрлі богемиялық мәдениеттің" өкілдері ретінде "эксцентриктілік, маскарадтық, мінез-құлық театрлылығы, нормативтік әдет-ғұрыптарды сақтамау", олар ауылдарды тек топпен аралады, жастардың сүйемелдеуімен және әрдайым мерекелер мен көңіл көтерудің басында болды деп пайымдайды. [2, б.89].

Сал-серілердің шығармашылығын қазақ фольклорының белгілі зерттеушісі С. Қасқабасов "Қазақ салт-дәстүрлері мен ойындарындағы театр элементтері" мақаласында мұқият қарастырған [3, б.118].

Бүгінгі таңда аталған тақырып бойынша ең толық зерттеу Е.Д. Тұрсыновтың "Баксы, ақындар, сері және жыраудың пайда болуы" [4] атты іргелі еңбегі болып табылады, онда олардың қызметі мен шығармашылығы ғана емес, сонымен қатар олардың мінез-құлқының салттық аспектісі, қоғамдағы шығу тегі мен қалыптасуының генезисі ауызша түрде ашылады. Сонымен бірге, бұл қазақтардан басқа түркі-моңғол халықтарының ешқайсысында сақталмаған "өзіндік мәдени құбылыс екенін атап өтіп, оны тек ауызша-ақындық дәстүрдің бір түрі ретінде анықтау тұрғысынан қарастырады және оны театр өнері ретінде қарастыруға тырысады.

Нәтижелер. Сал мен серінің шығармашылығында дәстүрлі қоғамның жалпы эстетикалық қоймасымен сипатталатын ежелгі қазақ театр өнерінің өзіндік панорамасы бекітілді және актерлік шығармашылықтың синтетикалық табиғаты, сайып келгенде, оның әлемді бейнелеудің ұлттық өзіндік көркемдік-бейнелік жүйесін анықтады.

Дала ақындары-импровизаторлар ретінде өзіндік ерекшелігі олардың шығармашылығының бірегей жан-жақтылығында көрінді: олар тек тамаша музыканттар,

ақындар ғана емес, сонымен қатар эксцентриктер, сиқыршылар болып табылды. Поэтикалық импровизация, әдемі дауысы, вокалдық техникасы бар олар сонымен қатар би билеуді, жонглерлікті, атқа мінудің бас айналдыратын трюктерін және басқа цирк нөмірлерін орындауды білді. Олардың өнерінде әншінің, ақынның, музыканттың және акробаттың өнері синтезделген сияқты. Тіпті "жылқылар оларға арнайы үйренді және биледі, аяқтарын сұрыптады, көрермендерге тағзым етті, алғыс айтты, бастарын сермеді, салдың бұйрығымен ақсақ, сараң, айналмалы және т.б. бейнеленді" [4,б.188].

Сал -серілердің репертуары да алуан түрлі болды, онда тек эпикалық аңыздар ғана емес түрлі қызықты қойылымдары, шын мәнінде, әзілдер, тіпті костюм трюктері де маңызды орын алатын таза көркемдік болды. Әдетте, сал мен сері шулы және көңілді театрландырылған қойылымдарға белсенді қатысқан ақындардың, әншілердің, балуандардың, домбырашы музыканттардың, сиқыршылардың сүйемелдеуімен жүрді. Кейде бұл ансамбльдік театр компаниялары 50-ден астам адамды құрады, ал арнайы мерекелер мен тойларда олардың саны 100-ден асуы мүмкін.

Сал мен серінің шығармашылық қызметінде ерекше таза театрлық элементтер де көрінді. Олар ерекше киім киген. Яғни басқа адамдардан ерекшеленіп тұратын болған. Тіптен арнайы тапсырыспен де өздеріне киім тіккізетін. Бұл киімдер елден ерекше болу үшін міндетті түрде қымбат тастармен әшекейленіп, әдемі матадан жасалған төсеммен тігілген. Көрермендердің қиялын мүмкіндігінше таң қалдыруға, оларды басқа адамдардың ортасынан ерекшелеуге бағытталған жарқын, ерекше стильдер, сәнді киімдер театрлық көріністің әсеріне арналған болатын. Музыкалық аспаптар да ешкімге ұқсамайтын әдіспен безендіріп міндетті түрде түрлі құстардың қауырсындарымен безендірілетін болған.

А. Х. Марғұлан қазақ ақындары мен сал-серілері табиғаты бойынша Шығыс Еуропаның славян халықтарының кезбе әншілеріне жақынырақ болды. Олар қаңғыбас әнші-музыканттың (сал, сері) өзіндік өмірін құрды, ол Буффало түріне ұқсайды" деп сал-серілердің шығармашылығына сипаттама берген болатын. [5, б.27].

Қазақ сал-серілерін кезбе еуропалық актерлермен салыстыра отырып, олардың біршама жақындығын атап өтуге болады. Қазақтардың ең әдемі лирикалық әндерін де негізінен осы сал-серілер орындаған болатын. Олардың шығармаларында қайғы мен сағыныш мотивтерін сирек кездестіреміз. Сондықтан сал-серілердің өлеңдері мен әндерінің едәуір бөлігі нәзік жандыларға арналған поэтикалық бастамалар мен лирикалық үндеулерден тұрады. Кейбір зерттеушілер мұның себебін сал-серілердің қыздармен және жас әйелдермен қарым-қатынасының салыстырмалы еркіндігінде қарастырады.

Сал-серілер жасаған бейнені ежелгі грек трагедиясының кейіпкерімен салыстыруға болады: барлығы қатаң, көркем әдемі және ұстамды. Сері репертуарының негізін лирикалық әндер, мақтаулар және айтыстардағы импровизациялар құрады. "Сері" сөзінің өзін "рыцарь" деп толық құқықпен аударуға болады, бұл соңғысының әскери іс-әрекеттерін емес, мінез-құлық пен ішкі көріністің рыцарлығын білдіреді" [4, б.192]. Қайғылы кейіпкердің бейнесін орындаған ежелгі актерлер сияқты физикалық сұлулық, әдемі және күшті дауыс талабы қойылды. "Физикалық сұлулық, киіну мен әдептіліктің әсемдігі, әдемі дауыс, тапқырлық, поэтикалық импровизация шеберлігі және керемет композиторлық талант, домбырада ойнаудың керемет орындаушылық шеберлігімен үйлесіп, серіні кез-келген ауылда жақсы қонақтарға айналдырды" [4,б.192].

Зерттеуші Е. Исмаиловтың «Ақындар» атты еңбегінде де сал-серілерге өз бағасын береді. Атап айтсақ сал-серілер ақындық, музыкалық, драмалық өнермен қатар би, спорт өнерлерін де қолданған деп баға береді. Зерттеуші сал менен серінің айырмасы ақындық, әншілік, өнерпаздық дәстүр жағынан айтарлықтай өзгешелігі жоқ, тек сыртқы түрінде яғни жүріс-тұрысында, киіну, сыпайылық әдетінде деп көрсетеді. Сонымен қатар «сері» сөзінің бірнеше көне мағыналарына тоқталып, араб тіліндегі сир (сейір) – серуен, сайран салу; телеуіт, шор т.б. тілдерде – сарнау, өлең, ән айту, «Кодекс Куманикусте» «сері» - шері [б, б.13] сөзі мағынасында қолданылатынын жазады. Атақты Ә.Х. Марғұланның да «Қазақтың сал-серілік дәстүрі» атты еңбегін алып қарасақ, халықтың серілік дәстүрі, әрине, бірден пайда болмаған, бірақ қай уақытта қалыптаса бастағанын тап басып айту да қиын екендігін

атап өтеді [5]. Серіліктің кейбір белгілерін Ә.Марғұлан көне түркілік дәуірден, оғыз дәуірінен іздестірген.

Байқап отырғанымыздай, сал-серілердің шығармашылығының барлық кезеңінде сұлулық туралы эстетикалық идеялар беріліп келді, олардың шығармашылығы әлеуметтік ойды қалыптастыруда маңызды рөл атқарған халықтық идеологияны ұсынды. Бұл, ең алдымен, қазақ сал-серілерінің барған жерлерінде зор құрметке ие болғанын көреміз. Олардың келуін асыға күтті, олар ауылдан ауылға көшті, әрқайсысында бірнеше күн, тіпті бірнеше апта болды. Кездесуде адамдар оларға жол берді, дастарханнан кейін, әдетте, оларға ақсақалдар, сұлтандар мен билерден жоғары құрметті орын берілді. Сал-серілер келген ауылдықтар қойылымды көргісі келетін алыс-жақынды елді –мекендер мен ауылдардан келетін адамдарды да күтіп алып, орналастыру, жағдайларын жасауды өз міндеттеріне алған. [4,б.184].

Қазақ сал-серілері өз өмірлерін өнерге арнаған адамдар деп айтсақ қателеспейміз. Олар ешқашан өз өнерлері үшін ақы алмаған. Олардың қойылымдарында богемиялық өмір салтын ұстанған, физикалық еңбектің кез-келген тұспалын жоққа шығарған адамдардың көркем дарынды топтарын ұсына білді.

Қазақ халқының мәдениетіне назар аударсақ әр кезеңде қазақ этносы музыкамен қатар дамыды деп айта аламыз. Атап айтсақ әр киіз үйде домбыра болды және кез келген қазақ сүйікті әндері мен күйлерін орындай алатын болған. Бұл жағдай қазіргі күнделікті өмірімізде де жалғасып, бастау алған. Бұл музыкаға деген таңғажайып көзқарас көп нәрсені түсіндіреді және музыканттың қоғамдағы ерекше позициясында көрінетін қазақтардың ауызша мәдениетіндегі рөлін басқаша көрсетеді.

Сал-серілер ешқашан өз шығармашылығында өмір мен өнерді ажыратқан емес. Демек, актер-музыкант дәстүрлі қоғамдағы эстетикалық, рухани құндылықтардың тасымалдаушысы бола отырып, болмыстың әмбебап заңдарының нұсқаушысы болды.

Қазақ халқының сал-серілері – бұл тек қана әнші немесе күйші емес, халықтың рухани өміріне әсер еткен тұлғалар болды. Олар өз дәуірінің мәдениет қайраткерлері, өнерпаздары, әрі қоғамның әлеуметтік өміріне белсене араласқан адамдар еді. Сал-серілер өздерінің көркемдік мұрасымен және ерекше ән-күй, поэзия туындыларымен қазақ музыкалық өнерінің қалыптасуына үлкен ықпал етті.

Сал-серілердің шығармашылығы көбінесе халықтық дәстүрлерге негізделген, бірақ олар сол дәстүрді жаңаша, көркемдік тұрғыдан дамытқан болатын. Олар өздерінің күйлері мен әндері арқылы халықтың көңіл-күйін, болмысын, мұң-мұқтажын білдіріп, терең философиялық ойларды жеткізе білді. Сал-серілердің театрлылығы мен әртістігі бақсының "ойнайтын субъект" рөлімен сабақтастық байланыста да кездесті. "басқа әлемдерге саяхат", рухтармен қарым-қатынас жасау және олардың бейнесіне ену көбінесе бір актердің ойынына ұқсайды. Бірақ та мұның бәрі халықтың көңілінен шығып, көңіл көтерумен сабақтасып жалғасып жатты. [7,б.114].

Ресми ежелгі дәстүрлі мәдениеттің толыққанды өкілдері ретінде – сал-серілер қазақтардың рухани мәдениетінің негізгі тасымалдаушылары қызметін атқарды. Олардың дәстүрлі қоғамдағы жұмысы көркемдік, эстетикалық қызметтің бір түрі болды. Сал - серілер ең алдымен қоғамды бейнелейтін суретшілер.

Демек, сал мен серінің шығармашылық қойылымдарының негізгі ерекшелігін анықтасақ, оларды синтетикалықты кең мағынада сипаттайды деп айтуға болады. Ауызша, музыкалық, бейнелеу, пластикалық, хореографиялық өнердің үйлесімі ретінде, көрерменнің барлық эмоцияларына бір уақытта әсер етеді, оған сөз, кимыл, қозғалыс, би, түс арқылы үлкен семантикалық ақпарат береді... Сонымен қатар моральдық-этикалық, сюжеттік-мифологиялық және философиялық жоспар туралы ақпарат беретін дауыс, тембр, музыка, композиция және т.б. бар.

Кез - келген театр синтетикалық құбылыс: театрдың әдебиетпен, музыкалық және хореографиялық өнермен байланысы және т.б., олар айтқандай, айқын. Алайда, біз басқаша айтамыз. Ежелгі дәуірде пайда болған еуропалық өнерден түбегейлі ерекшеленетін өнер

синтезі өзінің ұзақ эволюциясы барысында қазақтың дәстүрлі қоғамында - көркем образ жасаудың ұлттық өзіндік әдістері мен тәсілдерін дамытты. Сал мен серінің музыкалық және ауызша-поэтикалық дәстүріндегі өнер синтезі ұғымының өзі театр іс-әрекетінің бүкіл матасына енетін, терең және ажырамас сипатқа ие.

Егер еуропалық театр туралы айтатын болсақ, драматургияны, музыкалық сүйемелдеуді, би элементтерін, вокалдық нөмірлерді және т.б. - нақты актерлік ойыннан, актерлік шығармашылықтан оңай ажырата алсақ, онда Сал мен сері өнерін қарастырған кезде зерттеуші театр іс-әрекетінің осы шарттарын жеке-жеке, өздері өздігінен қарастыра алмайды. Дәстүрлі мәдениет иелерінің театрында ежелгі дәуірден бастап синтетикалық театр өнерінің формалары тамыр жайған: бұл сөз музыкамен, ым-ишарамен, мимикамен және т.б. үйлесімді бірлікте естіледі. Киімдерінің әдемілігі, ерекшелігі, әсемдігі музыкалық аспаптағы ойынның ерекшелігі олардың орындауында сөйлеудің ерекшелігі жоғары қасиетке ие деп бағалауымыз керек. Олардың сөйлеген сөздерінде синтез әртүрлі және гетерогенді өнердің тіркесімі немесе артикуляциясы емес, олардың мүлдем органикалық, құрылымы бойынша біртекті қорытпасы сипатына ие болды. Сонымен қатар сал-серілердің түрлі қойылымдарға да қатысқанын көруімізге болады. Ортағасырлық қалалардан археологиялық зерттеулер нәтижесінде керамикалық маскалардың табылуы бұған дәлел бола алады. Деректерге жүгінсек олардың бетперде киген қойылымдары орта Сырдария қалаларында, атап айтқанда Отырар-Фараб округінің қалаларында өткенін көрсетеді". "Тамағы ешкі сақалы мен мүйізі, үлкен құлағы бар жын-перілердің басы ретінде жасалған қызыл түсті шарап ыдысының сынығы" табылды. "Бұл ыдыстар маска ретінде де көріністердің тірегі ретінде қолданылған болуы мүмкін". Сондай-ақ, комедиялық актерлердің, "сатира" маскаларының суреттері де табылған.[8,72-78].

Сал мен серінің шығармашылығын театр өнері деп атай отырып, біз дәстүрлі өнерді жеткізушілердің экспрессивті құралдарының жүйесі бастапқыда өнерді синтездеу қажеттілігін, яғни шығармашылықтың барлық түрлері - поэтикалық сөз, вокалды және аспаптық музыка, пантомима немесе би үйлесімді түрде өзара әрекеттесетін элементті құруды көздейтінін тағы бір рет атап өтеміз., яғни драмалық актердің өнерін құрайтын нәрсе. Олардың ерекше синтетикалық табиғатынан тыс олардың өнері өмір сүре де, дами да алмайды. Көріп отырғанымыздай, мұнда театр өнері бар деп толықтай түсінуімізге болады.

Дәл осы қасиет ежелгі дәуірде қалыптасқан және театр өнерінің көптеген теоретиктері мен практиктері үшін қиын мақсат болып табылады, бізді қазақ театрлылығының бірегей табиғатына ерекше көзқараспен қарауға итермелейді. Бәлкім, сондықтан да қазақтардың дәстүрлі мәдениетіне енетін осы театр элементтерінен зерттеушілер осы уақытқа дейін театрды көрмеді.

Бірақ сал -серілердің барлық қойылымдары ерекше болды, біріне –бірі мүлдем ұқсамады. Шын мәнінде, бұл "театр" нағыз өнердің басты талабына – бірегейлік пен сирек кездесетін талаптарға жауап берді. Өйткені, олардың әрбір жаңа қойылымдары халықты таңқалдырудан шаршамады. Жалпы алғанда "антиквариатқа" айналды деп айта аламыз. Дәстүрлі қоғам жағдайында дарынды адамдар тобының музыкалық және ауызша поэтикалық шығармашылығында бейнеленген театр өнері сал мен серінің кәсіби кәсібіне айналады. Демек, олардың қойылымдары шын мәнінде қазақ халқының ежелгі театр өнерінен бастау алған [9].

Ақындар сайысы – айтыс. Оларда музыкалық сүйемелдеудегі ауызша сөйлеу тәсілінің үстемдігі кезінде ауызша-музыкалық, поэтикалық шығармашылық, композиторлардың дәстүрлі қойылымдары-күйшілер, бұғылар музыкалық орындаушылық өнер ретінде сипатталуы мүмкін, өйткені композиторлық шығармашылықпен қатар мұнда орындаушылық шеберлікке, дауысқа, тембрге үлкен мән беріледі.

Сал-серілердің қойылымдары эстетикалық әсердің тең құқылы күші ретінде әрекет ететін өнердің барлық түрлерінің күрделі өзара байланысын көрсетеді, спектакльдің әртүрлі циклдарында көркемдік тілдің белгілі бір элементтері басым болуы мүмкін: поэтикалық,

музыкалық, пластикалық, хореографиялық, цирк және т. б. Сал-серілердің қойылымдарында музыкалық және ауызша - поэтикалық дәстүрдің ерекше театр өнерін қарастыра отырып, біз оны синкреттік деп анықтау дәстүрге айналған. Өйткені бұл синкретизм тіпті ең басында белгілі шекараларға ие болған екен. М. Қаған атап өткендей, "әлемнің көркемдік дамуы алғашқы қадамдардан бастап екі маңызды мүмкіндікке тап болды: олардың бірі адамның өзі иеленетін көркемдік дизайнды жүзеге асырудың құралдары – оның денесінің қозғалысы мен дауысының дыбысы; ол басқа мүмкіндікті адамға, табиғи құралдарға – тасқа, сазға жүгіну арқылы тапты, ағаш, сүйек, табиғи бояғыштар және т.б." [10, б.186].

Бастапқыда табылған екі өнер кешені, осылайша өседі, біріншісінде "ауызша, музыкалық, би және актерлік шығармашылықтың ең көне түрлері пісіп жетілді", ал екіншісінде - бейнелеу кешенінің ең көне формалары: "мүсіндер, кескіндеме, графика" [10, б.187].

Дәстүрлі қазақ қоғамының мәдени мән мәтінін құрайтын барлық нәрсенің ішінде театр өнері жалпы қазақ мәдениетін түсіну үшін аса маңызды бөлігі болып табылады. Театр өнері мен дәстүрлі қазақ қоғамының өзара байланысы тақырыбы шын мәнінде орасан зор: оны бір жұмыста және бір адамның күш-жігерімен сарқуға болмайды.

Көшпенділер өмірінің барлық іс-шараларын өткізу бір үлгі бойынша негізделді: бәсекелестік. Қазақ қоғамында бәсекелестік өмірдің міндетті элементінің нысандарын қабылдап, мәдениеттің қарқынды функциясына айналды, және, бәлкім, бұл жерде қазақ руларының, тайпааралық араздықтардың бәсекелестігінің тамыры жатыр "[11, б.113].

Театр мен қоғам диалогының сипатын анықтайтын дәстүр. Ежелгі дәуірді үлгі ретінде қабылдау архетиптілікті қазақтың дәстүрлі мәдениетінің қасиеті ретінде қалыптастырды. Дәстүр өткеннің қазіргі кездегі көрінетін белгілері мен құрылымдық ерекшеліктерінің болуын болжайтындықтан, бүгінгі қоғам мен оның мәдениеті, өйткені тарихи жолдың әрбір сегменті қазіргі, өткен және болжамды болашақты бейнелейтін тамшы болып табылады. Бұл бізге тұтастықты оның бір бөлігі бойынша бағалауға мүмкіндік береді. Қазақ қоғамының өмірінің бір бөлігі ретінде ауызша поэтикалық және музыкалық дәстүрлер оның архетиптерінің элементтерін негізгі параметрлерде жаңғыртып отырды. Бұл жағдайда қоғам поэтикалық, музыкалық және орындаушылық өнердің синтезі арқылы "үлгілерге таңдана" отырып, өз мәдениетінің дәстүрінің ерекшеліктерін нығайтты. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы барлық ойын – сауық табыну саласымен байланысын толығымен жоғалтқан жоқ. Олардың бір бөлігі белгілі бір дәрежеде салттық функцияны орындауды жалғастырды"[12, б. 94-95].

Архетиптің бекітілуіне актердің көрермендермен жанды байланысын орната отырып, сал мен серінің актерлік өнерінің эмоционалды қарқындылығы да ықпал еткені анық. Актер көрерменге өзінің жеке рефлексиясын ұсынды, тәжірибе архетипі емес, адамға емес, замандасына жол ашуға тырысты. Демек, сал-серілер театр өнерінің тасымалдаушысы ретінде көрермендерге әсер етудің күшті әлеуетіне ие бола отырып, әлеуметтік процестерді анықтады немесе әсер етті, адамдардың әлеуметтік мінез-құлқының үлгісі болды.

Көшпелі мәдениеттегі сал-серілердің шығармашылық қызметін әлеуметтендіру бірнеше ғасырлар бойы осы құбылысқа бұрынғы өмір салтымен бірге жойылған тарихи сабақтастықты қамтамасыз етті.

Осылайша, сал-серілердің шығармашылығы, олардың әлеуметтік мәртебесіне сәйкес келетін мінез-құлық стереотипі, осы мәдени құбылыстың табиғатын театр өнері ретінде анықтауға толық негіз беріп қана қоймай, сонымен қатар көшпелі ортада театр қойылымдарын ұйымдастыру формаларының дәстүрлі ерекшелігі туралы актерлердің өздері мәртебесінің дәстүрлі сипаты туралы айтуға негіз береді. Дәстүрлі қоғамдағы көркемдік шығармашылық туралы айтатын болсақ, сал-сері қойылымдарының дәстүрлі мағынасын да есте ұстаған жөн. Олардың театрландырылған қойылымдары әлемнің сиқырлы бірлігі мен бірігуі идеясын алып жүрді. Поэтикалық және музыкалық қойылымдар жасаған архетиптік бейнелер әрқашан белгілі бір сюжетте дамыды және мифологиялық

құрылымның әмбебап маңыздылығы идеясын көтерді. Олардың сөйлеген сөздері - бүкіл қоғамның бірлігі орын алған өмірлік маңызды акция. Ауызша түрде айналған мифологиялық сюжеттің әрекеті өмірдің барлық драмасын қамтыды және күнделікті драманы толығымен дерлік түсірді. Спектакльдердің архетиптік негізі дайындалған көрерменге түсінікті болды және санадан тыс қабылданды. Және бұл тұжырым театрландырылған емес, нақты шындыққа тән болды. [13].

Қазақ даласындағы сал-серілер де өз қоғамындағы ерекше статусқа ие болған тұлғалар. Олардың көзқарастары мен істеген іс-әрекеттері сол кезеңдегі көшпенділер ұғымына тән ыңғайланып жасалды. Сонымен қатар шаманизм, бақсы –балгерлік, қу актерлармен етене араласып жатты. [14,275].

Сал-серілердің шығармашылығында көркем мәдениеттің органикалық бөлігі ретінде дәстүрлі қоғамның жалпы эстетикалық қоймасымен сипатталатын және актерлік шығармашылықтың синтетикалық табиғаты оның ұлттық, өзіндік, көркем-бейнелі әлемді бейнелеу жүйесін анықтайтын қазақ театр өнерінің өзіндік панорамасы бекітілді. Олардың шығармашылығы көшпелі ортада қазақ театр өнерінің негізгі ерекшеліктерін шоғырландырған халық өнерінің өзіндік шыңы және қазіргі заманғы театрдың бастауы болды. [15]. Бұл бізге бұл құбылысты қазақтың "музыкалық-поэтикалық театры"деп атауға толық негіз береді.

Олардың қызметі жалпы театр өнерінің барлық ерекшеліктерін көрсетеді. Сал-серілердің қойылымдары тек кәсіби, көркем шығармашылықты ұсынды және эстетикалық міндеттерді нақты түсінумен сипатталды. Демек, сал-серілердің қазақ мәдениетіндегі шығармашылық қызметі театр өнерін өзінің дамыған түрінде ұсынды деп айтуға болады.

Бұл бізге бұл құбылысты қазақтың "музыкалық-поэтикалық театры"деп атауға толық негіз береді.

Сал-серілердің басты рөлі олардың рухани құндылықтармен, терең ойлармен халықты тәрбиелеуінде жатыр. Олар өз шығармашылығында қазақ халқының мінез-құлқын, мәдениетін, салт-дәстүрлерін насихаттай отырып, қоғамның ішкі дүниесіне әсер етіп, оның рухани дамуына ықпал етті. Сал-серілердің әндері мен күйлері халықтың моральдық және этикалық құндылықтарына негізделіп, олардың жүрегіне жол табатын күшке ие болды.

Сал-серілердің музыкалық мұрасы қазіргі қазақ музыкалық театры мен өнерінің негізі болып қала береді. Олардың шығармашылықтары мен философиясы бүгінгі күнге дейін сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жетіп, қазақ мәдениетінің дамуына ықпал етіп отыр.

Қорытынды. Қазақ халқының сал-серілері – бұл тек қана әнші немесе күйші емес, халықтың рухани өміріне әсер еткен тұлғалар болды. Олар өз дәуірінің мәдениет қайраткерлері, өнерпаздары, әрі қоғамның әлеуметтік өміріне белсене араласқан адамдар еді. Сал-серілер өздерінің көркемдік мұрасымен және ерекше ән-күй, поэзия туындыларымен қазақ музыкалық өнерінің қалыптасуына үлкен ықпал етті.

Сал-серілердің шығармашылығы көбінесе халықтық дәстүрлерге негізделген, бірақ олар сол дәстүрді жаңаша, көркемдік тұрғыдан дамытқан болатын. Олар өздерінің күйлері мен әндері арқылы халықтың көңіл-күйін, болмысын, мұң-мұқтажын білдіріп, терең философиялық ойларды жеткізе білді.

Қазақ музыкалық театрының тарихы сал-серілердің өнерінен бастау алады. Сал-серілердің шығармашылық мұрасы қазақ музыкасы мен театрының қалыптасуына үлкен әсер етті. Олардың әндері мен күйлері, өнердегі шеберлігі қазіргі заманғы музыкалық театр өнерінің негізін қалады. Әлі күнге дейін қазақ театры сал-серілердің рухани мұрасына сүйене отырып, өз шығармашылығын дамытып келеді. Осылайша, сал-серілердің қазақ музыкалық театрындағы орны ерекше және олардың шығармашылықтары ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жубанов А. Струны столетий. А-А.: Казгослитиздат, 1958. - 312 с.

2. Мухамбетова А. "Қазақ қоғамындағы сал мен серінің генезисі мен функциялары" // Т.Бекхожинаны еске алуға арналған "Музыкадағы этномәдени дәстүрлер" атты халықаралық конференция материалдарының мақалалар жинағы, Алматы, 2000.
3. Қаскабасов С.А. "Қазақ салт-дәстүрлері мен ойындарындағы театр элементтері" // Фольклорный театр народов СССР. М.: Наука, 1985. - 135 с.
4. Тұрсынов Е.Д. "Бақсы, ақын, сері және жыраудың пайда болуы. Астана.: ИКФ, Фолиант, 1999. – 252б.
5. Марғұлан А. Х. Қазақ халқының ежелгі поэтикалық мәдениетінің тасымалдаушылары туралы // М. О. Әуезовтың 60- жылдығына арналған мақалалар. Алматы: Ғылым, 1959.
6. Е. Исмаилов. Ақындар. Алматы.: 1956. 340 б.
7. Сағалаев А.М., Октябрьская И.В. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири // Знак и ритуал. Новосибирск.: Наука, 1990. - С.123-139
8. Байпаков К. Театрализованные представления в средневековых городах Казахстана // Вестник АН КазССР. - 1957, №4. - С. 77-82
9. Марғұлан Ә. Қазақтың сал,серілік дәстүрі. Қазақ. – №8-9. – 2009.
10. Қазан М. Өнер морфологиясы. Алматы. Өнер, 1972. - 440 б.
11. Наурызбаева З. Шаман ритуалы камлания және Қазақ әдебиеті // Генезис және трансформация мәселелері "Халықаралық конференциясының материалдары. 5-7 маусым Алматы, 1995.
12. Кәмәлашұлы Б. «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» Ұланбатыр 2003. - 266 б.
13. Симакон Г. Н. Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX- начале XX вв. - Л.: Наука, 1984. - 288 с.
14. Омарова Г. Единство музыки, поэзии и магии как отражение целостности мифологического сознания в культуре кочевников // сб. материалов Международной конференции «Культура кочевников на рубеже веков (XIX-XX, XX-XXI вв.): Проблемы генезиса и трансформации. Алматы, 1995. - С. 275
15. Қазақтар // тарихи-этнографиялық зерттеулер. Алматы.: Қазақстан, 1995. - 352 б.

References:

1. Jubanov A. Struny století. A-A.: Kazgoslitizdat, 1958. - 312 s.
2. Muhambetova A. "Qazaq qogamyndagy sal men serinin genezisі men funksіalary" // T.Bekhojinyany eske aluga arналған "Музыкадағы этномәдени дәстүрлер" атты халықаралық конференция материалдарының мақалалар жинағы, - Almaty, 2000.
3. Qaskabasov S.A. "Qazaq salt-dasturleri men ойyndaryndagy teatr elementteri" // Föklornyі teatr narodov SSSR. M.: Nauka, 1985. - 135 s.
4. Tursynov E.D. "Baqsy, aqyn, seri jane jyraudyn paida boluy. - Astana: IKF, Follant, 1999. – 252 b.
5. Margulan A. H. Qazaq halqynyn ejelgi poetіkalyq mAdenіetinіn tasymladausylary turaly / / M. O. Auezovtyн 60- jyldygyna arналған мақалалар. - Almaty: Gylym, 1959.
6. E. Ismailov. Aqyndar. - Almaty.: 1956. 340 b.
7. Sagalaev A.M., Oktabrskaya I.V. Tradisionnoe mirovozzrenie turkov Iujnoi Sibiri // Znak i ritual. Novosibirsk.: Nauka, 1990. - S.123-139
8. BaIpakov K. Teatralizovannye predstavlenia v srednevekovyh gorodah Kazahstana // Vestnik AN KazSSR. - 1957, №4. - S. 77-82.
9. Margulan A. Qazaqtyn sal,serіlik dasturi. Qazaq. – №8-9. – 2009.
10. Qagan M. Oner morfologiasy. – Almaty: Oner, 1972. - 440 b.
11. Nauryzbaeva Z. Saman ritualy kamlania jane Qazaq adebieti // Genezis jane transformasia maseleleri "Halyqaralyq konferensіasynyn materialdary. 5-7 mausym - Almaty, 1995.
12. Kamalasuly B. «Qazaq halqynyn salt-dasturleri» Ulanbatyr 2003. - 266 b.

13. Simakov G. N. *Obsestvennye funktsii kirgizskikh narodnykh razvlecheni v konse XIX-nachale XX vv.* - L.: Nauka, 1984. - 288 s.
14. Omarova G. *Edinstvo muzyki, poezii imagii kak otrazhenie selostnosti mifologicheskogo soznania v kulture kochevnikov // sb. materialov Mejdunarodnoi konferensii «Kultura kochevnikov na rubeje vekov (XIX-XX, XX-XXI vv.): Problemy genezisa i transformatsii.* - Almaty, 1995. - S. 275
15. *Qazaqtar // tarihi-etnografialyq zertteuler.* - Almaty: Qazahstan, 1995. - 352 b.